

Məmmədova Fərah Əlixan qız⁸
**İNGİLİS, RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ ALMANIN
 NÖVLƏRİ VƏ LİNGVOEKOLOGİYƏ MƏSƏLƏSİ**

Nitq ünsiyyətin ən vacib vasitələrindən olduğu üçün onun əsas vəzifəsi məlumatın ötürülməsidir. Xalqlar daim bir-birilə əlaqədə, ünsiyyətdə olurlar. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir dildən digər dilə çoxlu alınmalar keçir.

İngilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir: təxminən 335 milyon insan üçün doğma dildir (2003 ilin məlumatına görə [3, 18]), Çin və İspan dillərindən sonra üçüncü doğma dildir. Ümumilikdə isə, dil daşıyıcılarının sayı (ikinci dil olduğunu da hesablasaq) 1.3 milyard insandan çoxdur (2007 ilin məlumatına görə [3, 18]). Bundan başqa, ingilis dili BMT-nin altı rəsmi və işçi dillərindən biridir [9].

A.S. Puşkin adına Dövlət Rus Dili İnstitutunun elmi işlər üzrə prorektoru Mixayıl Osadçy qeyd edir ki: "Rus dili daşıyıcılarının yarısı Rusiya Federasiyasının xaricində yaşayırlar. Rusiyada 146 milyon insan, ölkədən kənarında isə 300 milyon insan bu dildə danışır. Bu o deməkdir ki, rus dili beynəlxalq, global dildir" [15].

Başqa dillərdən söz götürmə məsələsi indiki dövrdə də aktual olaraq qalır, çünki ölkələr arasında fəal siyasi, ictimai və mədəni qarşılıqlı əlaqə və qloballaşma prosesi gedir. Məlumundur ki, müasir cəmiyyətmüxtəlif vasitələrlə qarşılıqlı əlaqə saxlayır: televiziya, mobil əlaqə, internet, səyahətlər üçün açıq sərhədlər və i. a. Dil üçün bu müsbət və ya mənfəi hal kimi qiymətləndirilməlidir? Görünür ki, bu suala birmənalı cavab bərmək mümkün deyil. Dilçilər alınmaların müxtəlif növlərini qeyd edirlər.

Dildaxili dəyişikliklər insanın bütün fəaliyyət sahələrinə toxunur, çünki nitq hər bir cəmiyyətin, onun həyatının ayrılmaz hissəsidir. İlk növbədə, bu dəyişikliklər insanın mədəni fəaliyyət sahəsində, həmçinin ictimai, siyasi və iqtisadi sahələrində baş verir. Fikrimizcə, dilin dəyişənliyi məsələsi kifayət qədər aktual və maraqlıdır.

İlk əvvəl, məsələnin öyrənilməsi üçün nəzəri material ilə, "alınma" terminin mənası ilə tanış olmaq lazımdır.

Alınma sözlər dil vahidinin bir dildən digərinə keçidinin məhsulu, nəticəsi kimi başa düşülür. Lingvistik tədqiqatlarda alınma leksik vahidləri ifadə etmək üçün *alınma söz*, *əcnaibi söz*, *başqa/digər/xarici/əcnaibi dildən keçən söz*, *xarici mənzəli sözlər* və s. işlədilir. Qeyri-sabit terminoloji vəziyyətdə bəzi tədqiqatçılar bu terminləri müxtəlif anlayışlara (D.N. Şmelev, O.S. Mzhelskoy, E.I. Stepanova, N.A. Şestakova, V.N. Plotitsina, O.V. Zagorovski və s.) aid edirlər, digərləri isə onları sinonim kimi (L.P. Krsin) istifadə edirlər.

Hazırkı məqalədə alınma sözlər dillərarası qarşılıqlı təsirin və yeni leksika sahəsində nominasiya üsullarından birinin nəticəsi kimi, qəbul edən dildə hazır formada işlənməsini xarici dilin təsiri ilə şərtlənən və leksik-semantik səviyyə (leksik-frazeoloji səviyyə) vahidi kimi başa düşülür.

Bu və ya başqa dilin tərkibinə əlavə edilməsi alınma vahidlər iki əsas yanaşma çərçivəsində - analitik (alınma sözlərin tam təhlilini əhatə edən) və normativ (alınma prosesi və onun nəticələrinin elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi ilə bağlı) çərçivədə fəal şəkildə öyrənilir.

Alınma sözlər, eyni zamanda, iki ölkə arasında birbaşa kontakt nəticəsi kimi vasitəsiz alınma sözlər və digər dillərdən vasitə yolu ilə alınma sözlərə bölünür.

Alınma prosesində bəzi əcnəbi sözlər və ifadələr qəbul edən dilin tərkibinə möhkəm şəkildə daxil edilir, digərləri isə qrafiki, semantik (daralma, genişlənmə və ya mənanın dəyişməsi) və fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. Mənanın dəyişməsinin səbəblərindən biri bəzi sözlərin bir dildən başqa dilə keçərkən onların sistem xüsusiyyətlərinin, yəni mənbə dildə tutduqları rol və yerin saxlanılmamasıdır.

«Linqvistikensiklopedik lüğət» əsasında, *alınma* - «dillərarası əlaqələr nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən özgə dilin ünsürü (söz, morfem, sintaksik konstruksiya və s.), həmçinin bir dildən digər dilə ünsürlərin keçid prosesinin özüdür» [8, c. 158]. Mütəxəssislərin fikrincə, əksər hallarda sözlər, nadir hallarda isə sintaktik və frazeoloji vahidlər alınır, çünki leksik sistem daha tez dəyişən və açıqdır. Alınma prosesinin ekstralingvistik səbəblərinə D.S. Lotte aşağıdakıları aid edir: bir xalqın digərinə mədəni təsiri; ölkələrarası yazılı və ya şifahi əlaqələrin mövcudluğu; dilin öyrənilməsinə olan marağın artması; mənbə dilin nüfuzu; cəmiyyətdə bəzi təbəqələrin yad ölkənin mədəniyyətinə göstərdiyi daimi maraq; yeni sözü qəbul edən cəmiyyət təbəqələrinin dil mədəniyyətinin şəraiti [9, c. 112].

L.P. Krsinalınma hadisəsini bu cür təyin edir: «müxtəlif ünsürlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi» [6,18]. Lakin bu tərif birmənalı qəbul olunmur. «Alınma» termininə verilən təriflərin müxtəlifliyi onunla bağlıdır ki,alınma prosesinin əsasında bir konkret səbəb deyil, bir neçə səbəb durur. Bu səbəblərə əsasən alınmaların müxtəlif növlərini qeyd edirlər.

L.M.Şaş E. Xaugenin 1966-cı ildə «Dilin ekologiyası» [12] adlı məruzəsindəki ideyasına əsaslanan konsepsiyayı təklif edir. Bu konsepsiya müxtəlif cinsli hadisələr, daha doğrusu, iki kateqoriyanı birləşdirir: alınmaların özü və kvazialınmalar/ alınmalara bənzər sözlər(lat. Quassi - «oxşar, bənzər»).

Sözün həqiqi mənasında alınmalar aşağıdakı qruplara bölünür:

1. *varvarizm* (əcnaibi sözlərin yersiz işlənməsi; və ya dilin təmizliyini pozan yad sözlər) –başqa dillərə məxsus söz və ifadələrin mənbə-dildəki qrafika və orfoqrafiyasının riayət edilməsi ilə və tərcüməsiz dildə işlənməsi. Bu cür alınma zamanı uyğunlaşmanın dərəcəsi sifata bərabərdir. Daha dəqiq desək, bu sözlər hələ alınma söz sayılmır, yad ünsürlərin düzülməsidir, adətən, cəmiyyətin ziyalı təbəqəsinin səciyyələndirir. «Dilçilik ensiklopediyası»nda

⁸ BDU,İngilis dili(Humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının dosenti. e-mail:mamedova_farah86@mail.ru

varvarizmlərə *molla, müsivə, frau, hobbi* kimi sözlər aid edirlər. "Dildə vətəndaşlıq almamış, onun müəyyən sosial sahələrində işlədilər bu cür əcnəbi söz və ya ifadələr həm tələffüz, həm qrammatik, həm də leksik baxımdan çətinliklər yaradır" [1, I, s.107].

İngilis siyasi dilində fransız söz və ifadələrin, yəni "varvarizmlərin" geniş şəkildə işlənməsi diqqəti cəlb edir (*raison d'etat – dövlət marağında, vis-à-vis – kolleqa, fauxpas – xəta, laissez-faire – səhlənkarlıq, coup d'etat – çevriliş, carte blanche – bəyənmə, raison d'etre – mənə*). Digər misallar: *dolce vita* (italyan dilindən); *gonzo* (italyan dilindən) vəhşi, dəli. Varvarizmlərə *kсенizmlar* yaxındır (mənbə-ölkənin özünəməxsus moişətini əks etdirən alınma vahidlər: *gyro* (yunan dilindən) buterbrodun bir növü (çörəyin üstündə qızardılmış ət); *zazen* (yapon dilindən) dzen-buddizmdə istifadə olunan meditasiya; *kung fu* (çin dilindən) idmanda döyüş növü. Varvarizmlərin sinonimi olduğu halda, *kсенizmlar* sinonimi olmur, yalnız mənbə-ölkədə mövcud olan hadisə və obyektləri ifadə edir. *kсенizmlar*ın sayı az olsada, onlarda yenilik dərəcəsi daha çoxdur.

2. *Transliterasiya* - bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sistemi hərflərilə verilməsi (varvarizmlərə yaxın hadisədir). "Transliterasiyanın iki növü var: 1) yazıya söykənən; 2) tələffüza söykənən transliterasiya. Məs.: biz rus dilindən */Moskva/* sözünü yazıya əsasən transliterasiya edirik. */Vaşinqton/* sözünü isə deyilişə görə transliterasiya edirik." [1, II, s.308].

3. Sözlün həqiqi mənasında alınmalar və ya dar mənada alınmalar/sözalma - başqa dillərdən keçən sözlərin dilin öz doğma qrafik sistemi vasitəsilə ifadəsi, bu sözlər mühüm dəyişikliklər uğramayan sözlərdir (varvarizmlər deyil). "Yeni yaranan anlayışları ifadə etmək, habelə mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə başqa dillərdən sözlərin alınması. Ümumiyyətlə, dünyada yeknəsək tərkibli dil yoxdur və bu dünya xalqlarının sıx inteqrasiyası zəminində həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mümkün deyildir. Alınma sözlərin içində başqa dildən alınmış, lakin mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini tam və ya qismən də olsa mühafizə edən, habelə keçdiyi dilin fonetik və qrammatik qanuna uyğunluqlarına tam uyğunlaşmış sözləri qeyd etmək lazımdır. Məsələn: sözalma prosesində alınma sözlərin dilin həqiqi sözlərinin işlək dairəsinin məhdudlaşdırılmasına, bəzi hallarda isə "gəlmə" sözlər tərifindən onların sıxışdırılaraq passiv lüğət fonduna keçirilməsinə təsadüf edir. Məs.: ərəb dilindən: *islam, aqibət, ələm, adam, məruzə, məlumat, cahil* və s." [1, I, s.242].

İngilis dilində yeni alınmalar aşağıdakı sahələrə aiddir: 1) mədəniyyət: *cinematheque, discotheque, anti-roman* (fransız dilindən); 2) ictimai-siyasi həyat: *çayallah* (ərəb dilindən) - İranda dini rəhbərin adı; 3) gündəlik həyat (qida, idman, geyim): *petitdejeuner* (fr.) - kiçik səhər yeməyi; 4) elmi-texniki sahə: *biogeocoenosis* (rus dilindən) - ekoloji sistem.

İngilis dilində assimilyasiyaya uğramış alınma sözlər azdır. Bunlar əsasən idiş və ya rus dilindən olan alınmalardır, məsələn, *nudzh* və ya *nudge* - bezdirən adam. İngilis dilindəki *to nudge* - itələmək sözünün təsiri ilə assimilyasiyaya uğramışdır. İdiş dilindən olan alınma sözlər lüğətlərdə əsasən sledg kimi verilir. Məsələn: *yenta* xəbərci. *zoffig* xoşagənlə dolğun qadın; *glitch*- programda defekt. Rus dilinə «глючить» formasında daxil olmuşdur. İdiş dilindən ən populyar slenq alınma söz *to shlep* (*schlep*) - çəkmək, sürünmək. Məsələn: *I'd have to shlep around to the office*. Müasir zamanda alınma sözlər əsl ingilis sözlərini əvəz etmir. Alınma sözlər təkcə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmir, həmçinin leksik vahidlərin üslubi çalarını dəyişir, sinonim və omonim münasibətləri formalaşdırır.

4. *Beynəlmiləl sözlər*. Leksikanın bu layı alınmalar və kvazi alınmalar arasında aralıq mövqə tutur. "Mənşəcə və ya tarixi inkişafına görə yaxın dillərdə işlənilib, etimoloji cəhətdən ümumi fond təşkil edən söz və ifadələr. Məs.: raket, bomba, radio və s." [1, I, s.297].

Alınma leksikanı öyrənərkən beynəlmiləl sözləri xüsusi fərqləndirmək lazımdır. Məhz beynəlmiləl alınma sözlər dünya dil mənzərəsinin fraqmenti kimi bütün dillərə olmasa da, bir çox dilə məxsus olan dünyanın vahid mənzərəsinin varlığını sübut edir.

Burada peşələrin adı ilə bağlı nümunə verək. Belə ki, Britaniyalı müəllif MacMillanin "English Dictionary" ingilis izahlı lüğətində *menecer* vəzifəsinin aşağıdakı kodlaşdırılması verilir,

ingilis dil *manager* - 1. Some one who sejobisto organize and control the work of abusinessor organization or apart of it ('iş'i bir biznes və ya təşkilatın və ya onun bir hissəsinin nəzarətini təşkil etməkdən ibarət olan'). 1a. Some one whose job is to look after the business activiti esofanenter tainer or sports player ('iş, sənət adamının və ya idmançının işini idarə etməkdən ibarət olan'); 1b. Some one who sejobisto organize and traina sports team ('iş'i idman komandasını təşkil etmək və ya məşq etməkdən ibarət olan') [14, p. 868]. Bundan əlavə, ingilis dilində *menecer* və ya sırası idarə etmə ilə məşğul olan, ofis işçisi və ya idman komandasının məşqçisi olur. Təqdim edilmiş lüğət şərhinə görə *menecer* yüksək iyerarxi vəzifə ilə əlaqəsi olmayan adı vəzifədir.

Bir çox digər dillərdə olduğu kimi rus dilində *menecerin* vəzifəsi yüksək rütbə və nüfuzla əlaqələndirilir, baxmayaraq ki, bu sadəcə idarə edən və ya administratorun ingilis dilində adıdır. Aşağıdakı vəzifələr Rusiyada əmələ gəlmişdir: *mon-menedjer* (yüksək dərəcəli idarəçi), *menedjer no klininq* (süpürgəçi qadın), *riskmenedjer* (riskləri idarə etmə üzrə mütəxəssis), *mediamenedjer* (media ilə əlaqə üzrə mütəxəssisi) və başqaları. Fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq bu peşə üçün sinonim tapmaq mümkün olsa da, bir çox dillər üçün alınma söz "menecer" universal olmuşdur (administrator, rəhbər, idarə edən, məşqçi və s.).

Beləliklə, dünyanın demək olar ki, bütün dil mənzərəsində mövcud olan bu alınma söz yalnız dünyanın ingilis mənzərəsinin deyil, habelə dünyanın ümumi, universal bir fraqmenti olur.

Kvazi alınmalar aşağıdakı qruplara ayrılır: 1. Yenidən müəyyən şəkli salınan sözlər - resipiyent sayılan dildə «emal»dan keçirilən alınmalar (lat. recipere «mənimləmək, almaq»). Məsələn, rus və Azərbaycan dillərində

институми/институт (nəz. institutum), *летальный* (nəz. letalis) və s. 2. Məxtəb sözlər - dəqiq təyin etmək olmur ki, bu sözlər mənbə-dildə yenidən müəyyən şəkli salınmış və ya alınma sözlərdən yenidən rus və ya Azərbaycan dilinin sözdüzlətmə modelləri əsasında yaranmışdır. Məsələn, *бракероват, арзументировать*. 3. Hibrid sözlər - alınma sözlər əsasında yaranan sözlər. Məsələn, *малкоорта, шоссейный* [4, c. 102-103].

Alınma sözlərin təsnifatına gəldikdə isə, o, təkcə elmi deyil, həmçinin praktiki nöqteyi-nəzərdən çox vacibdir. D.S. Lotte hesab edir ki, elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılması, tənzimləməsi üçün təsnifatın əhəmiyyəti böyükdür.

Analitik yanaşma çərçivəsində alınma sözlərin təsnifləndirilməsi məsələsi çox vacibdir. Universal tipologiyalar arasında xronoloji və tematik meyarlarla əsaslanan təsnifatlar mövcuddur. Xronoloji meyarlarla əsaslanmayan təsnifat E.E. Birjakova, L.A.Voynova, L.L. Kutina, V.M. Aristova, L.P.Krsinaun əsərlərində təqdim olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda rus dilində müəyyən alınmaların baş vermə müddəti qeydə alınmış və leksemlərin aktiv mənimlənmə müddəti dövryyəsi verilməmişdir. Alınma sözlərin təsnifatı tematik meyarla da əsaslanır; tematik meyarla əsaslanan alınmanın sistemləşdirilməsi üçün müxtəlif variantlar Y.S. Sorokina, L.P.Krsina, V.M.Aristova, M.Voytovič və başqalarının araşdırmalarında işıqlandırılmışdır.

Alınma neologizmlərlə bağlı tematik meyar əsasında sözlərin təsnifatı xüsusilə aktualdır. Belə ki, o, müasir həyatın yeni reallıqlarını, eləcə də dilin semantik lakuna sferasını ifadə edən tələbatı ehtiyacı olan vahidlərin mövcud olduğu insan fəaliyyətinin ən müvafiq sahələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Alınmalar xüsusi tipologiyası arasında mənbə dilin müəyyənliyini nəzərdə tutan genetik xüsusiyyətlərə əsaslanan xarici sözlərin təsnifatı aydın şəkildə təqdim olunmuşdur. Alınma sözlərin genetik tərkibinin təhlili L.P. Krsina, N.S. Arapova, A.I. Dyakova, E.F. Volodarskaya, T.V. Maksimova, E.V. Marinova, L.Y. Kasyanova, E.N. Şaqalova və başqalarının əsərlərində rast gəlinir. Bu cür tədqiqatlarda ingilis dilindəki vahidlərin yeni alınma sözlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil etməsi faktı qeyd olunur.

S.V. Qrinyov alınma sözləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə təsnif edir:

I. Alınmanın vaxtı; II. Alınmanın mənbəsi olan dil; III. Alınma sözlərin istifadə sahəsi (ümumişlək və xüsusi sözlər); IV. Alınma materialının səciyyəsi: 1) vasitəsiz və ya maddi alınma, yəni yad dildən alınan ifadələrin həm maddi (səslə və ya qrafik) tərəfi, həm də məzmun tərəfinin alınması; 2) Kalkalaşdırma üç növdə təqdim olunur: a) sözdüzləldici kalkalaşdırma, morfemlərlə doldurduqda başqa dilin sözdüzlətmə modeli əxz edilir; b) semantik sözalma və ya semantik kalkalaşdırma zamanı başqa dillərin təsiri nəticəsində milli sözlərdə yeni mənalar əmələ gəlir; c) frazeoloji kalkalaşdırma: mahiyyətcə, başqa dillərə məxsus ifadələrin «sözbəzö» türəmsəsidir [5, c. 67].

D.S. Lotte alınmaları semantik xüsusiyyətlərinə görə, sinonimlərinin olub-olmamasına görə, alınma üsuluna görə, terminin «beynəlmiləl» əlaməti və mənşəyinə görə təsnifatlandırmışdır [9]. Qeyd olunan təsnifatlar yeganə deyil. Gördüyümüz kimi, alınma sözləri təsnifatını müxtəlif xüsusiyyətlərinə əsasən aparırlar. Bu da təsadüfi deyil, çünki dil insanın bütün fəaliyyət sahələrində işlənilir, və hər bir sahəni ayrı-ayrılıqda vahid şəkli salmaq və ya təsnif etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən, alınma prosesinin öyrənilməsinə müxtəlif məqsədlər, məsələn [3,20] və yanaşmalar olduğundan dilçilər fərqli nəticələr əldə edirdilər.

Müasir ingilis dili üçün inkişafın nəticəsidir. Məlumdur ki, dilin inkişafı, onun fonetikasi, leksikasi və qrammatikasının inkişafı müxtəlif amillərin, xüsusən də xarici amillərin: müharibə, istila, səyahət, ticarət və s. təsiri nəticəsində baş verir. Beləliklə, dilin dəyişməsi və dilə yeni sözlərin daxil olması dilin inkişafı üçün təbii prosesdir. Dil bilavasitə dil daşıyıcıları ilə «yaşayır», buna müvafiq olaraq, yeni təcrübə, mühacirət və köçmələr, müharibələr və ya müstəmləkəçilər tərəfindən digər xalqların əsərəltə salınması və s., şübhəsiz, dilin təşəkkülünə təsir edir. Özlünün ən vacib və mühüm funksiyasının - ünsiyyətin yerinə yetilməsi üçün dilin cəmiyyətdə, insan həyatında baş verən dəyişikliklərə cavab verməlidir. Əlbəttə, müxtəlif tarixi mərhələlərdə alınma şərtləndirən amillər fərqli olacaq. İngilis dilinin leksik tərkibi mürəkkəb söz, affiksasiya və sözlərin mənə dəyişikliyi hesabına zənginləşirdi. Lakin digər dillərdən fəal söz götürməni də nəzərə almaq mümkün deyil. Bunu təsdiq etmək üçün Y.V. Şepelevanın statistik məlumatlarına fikir verək:

-Latin dilindən alınmalar 29% təşkil edir (elmi, tibbi, dini və hüquqi kontekstlərdə işlənən sözlər);

-Fransız dilindən alınmalar 29% təşkil edir (includes Anglo-French);

-German dillərindən alınmalar 26% təşkil edir (qədim/ortaingilis, qədim norvec, holland dillərindən);

-başqa dillərdən alınmalar 16% təşkil edir [11].

Statistik məlumatlardan aydın olur ki, ingilis dilinin formalaşmasına İngiltərənin qonşuları, daha dəqiq, fransız və german dilləri böyük təsir göstərmişdir. Məhz bu səbəbdən dilçilər belə hesab edirlər ki, ingilis dili artıq öz xüsusiyyətlərindən məhrum olub və «hibrid dil»ə çevrilib. Düzüldür, müasir ingilis dilində alınmaların nisbəti çoxdur. Məsələn, son yüz ildə yapon dilindən olan alınmalar xeyli artmışdır. Demək olar ki, *judo, sushi, tsunami* kimi sözlər hər ikinci dil daşıyıcısının nitqinə daxil olmuşdur. XIX əsrdə latin, fransız, yunan və alman dillərindən alınmalar üstünlük təşkil edirdi [3,21]. Alınmalar əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin fonetik və semantik dəyişikliklərinə də təsir göstərmişdir. Beləki, qədim ingilis dilinə Skandinaviya dillərindən keçən sözlər artıq əsl ingilis dilinin vahidləri hesab olunur. Sonrakı vaxtlara aid Skandinaviya dillərindən olan alınmalar haqqında bunu deyə bilmərik, çünki, birincisi, onlar ümumişlək sözlər deyil (məsələn, «*paraffin*» sözü alman dilindən keçmə və latın mənşəlidir). İkincisi, onların törəmə sözləri yoxdur və fonetik-ortofrafik cildə tam fərqlidir: *tungsten, geysər, ski* və s.

Bəzi alimlərin fikrincə, ingilis dilində alınmaların əsas növləri transliterasiya, kalkalaşdırma (məsələn, alman dilində isim *Vaterland* ingilis dilində *Fatherland* kalkası ilə təqdim olunub) və semantik alınmalardır [3, 22]. «Hibrid»

məsələsinə qayıdaq. Qədim və müasir ingilis dilindəki alınmaların təhlili sübut etdi ki, ingilis dili öz xüsusiyyətlərini itirməmiş, qrammatik quruluşu dəyişməmişdir [3, 22]. Dilin leksik səviyyəsinə gəldikdə isə, məlum məsələdir ki, dil dinamik hadisədir, onun əsas vəzifəsi ünsiyyət qurmaqdır. Beləliklə, formanın və tələffüzün dəyişməsi, yeni sözlərin yaranması təəzzübi deyil, dilin təbii inkişafıdır ki, cəmiyyətin və zamanın tələblərinə cavab verməlidir.

Leksik alınma prosesinin *mədəni aspekti* də vacib məsələlərdən biridir. Respiyentin mədəniyyətində alınma sözün ilkin mənasının dildə uyğunlaşma təpəcəsini sorğu üsulu ilə müəyyən etmək olar.

Müasir dövrdə ingilis dili, xüsusən onun Amerika variantı, bir çox dillərə təsir göstərir. Bəzi faktlara nəzər salaq: İngiltərədə və ya Amerikada rus və ya Azərbaycan dilini, adətən, dilləri tədqiq edən şəxs öyrənir və ya dillərlə maraqlanan şəxslər olur; amma Rusiya və ya Azərbaycanca ingilis dilinin öyrənilməsi məktəb proqramının bir hissəsidir. Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi mənası kimi KIV, sosial şəbəkələr, filmlər və musiqi çıxış edir. Rus və Azərbaycan dillərində ingilis dilindən götürülmüş söz və ya ifadələr ən çox biznes, iqtisadiyyat, IT texnologiyalar (*smartfon, messenjdjer, xejtez, skrupi*) və KIV sahələrində işlənir. Məsələn, rus dilində: *andgerund, bəxstejdj, yukeno, stiker, trafik, trənsfer, xedləjner, dedləjner, jozatj, distribyutor*.

Linqvoekologiyasının əsas məqsədi dilin vəziyyətini obyektiv qiymətləndirmək, dilin təhlükəsizliyinə dəyə biləcək zərərli şərtləməyə və dilin zənginləşməsi və qorunması üçün təklifləri irəli sürməkdir. İctimai və mədəni şərait dilin inkişafını, kommunikativ davranışı, nitqdə işlənəcək etiket ifadələrini şərtləndirir. Müasir dövrdə rus və Azərbaycan dillərinin «yüksek dinamikliyi» ekoloji yanaşmanın zəruriliyini göstərir, bu yanaşma alınmaların mövqeyini, vəziyyətini və vəzifəsini tənzimləyən surətdə dərk etməyə imkan verir. Ekoloji yanaşmanın mahiyyətli təkcə çoxsaylı alınmaların dilin özünə məxsusluğuna dəyə biləcək təhlükənin müəyyənləşdirilməsində deyil, həmçinin alınma sözlər fonunda dilin öz xüsusi söz yaradıcılığının olmamasındadır [2, 152]. M.K. Pilyevanın qeyd etdiyi kimi [10], linqvoekologiyasının aktuallığı «dilnin mühafizəsi» fikri ilə əlaqəlidir. Dillərin sıxışdırılıb çıxarılması və ya çıxarılmasında prosesləri linqvoekologiyasının əsas tədqiqat obyektlərindən biridir [7, 16]. Linqvoekologiyasının digər vacib tədqiqat sahəsini dillərin sayının kəskin azalması və bunun qarşısını ala biləcək strategiya təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz sahələrdən başqa, müasir rus nitqində alınma qarqon ifadələri və söyüşlər (invektivlər) həddindən artıq çox işlənməyə meyl edir, bu isə ümumi nitq mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir [7, 17]. Rus ədəbi dilinə aid milli sözlərin alınma və qarqonlarla sıxışdırılıb istifadədən çıxarılması halı rus millətin etik təsəvvürlərinin dekonstruksiyasına səbəb olur. Əvəzlənən sözlər tədricən arxaikləşir, və sonda həmin sözlər həmişəlik istifadədən çıxır. Etik təsəvvürləri əks etdirən sözlər, adətən, köhnəlmiş. Lakin alınma prosesi bu linqvokulturoloji hadisəyə də təsirsiz ötüşməyib. Beləki, leksik sisteminin periferiyasındakı sözlər gündəmə gəlir, linqvomədəniyyətin ideoloji nüvəsini təşkil edən sözlər isə öz dəyərini itirir, ümumilikdə bu leksik tərkibinin bir-birindən pragmatik asılılığına təsir göstərir (bununla əlaqədar olaraq bax: [13]).

Eyni zamanda, rus dilində bəzi «nüfuzlu və ya nüfuzu yalnis olan» alınmaların istifadədən çıxması da müşahidə olunur. Məsələn, bir vaxtlar «*подросток*» sözünü sıxışdırıb çıxardan «*тинейджер*» sözü indi özü istifadədən çıxır. Və yaxud, məktəblilər «*возлюбленный*» sözünün əvəzinə «*краш*» sözünü istifadə etməyə başlayıblar. Çox güman ki, bu söz də rus dilində möhkənlənməyəcək.

Müəyyən hadisənin və ya əşyanın yox olması ilə artıq onu işarələyən sözə də ehtiyac qalmır. Məsələn, *пейджер, тилгаочи, аська* sözləri istifadədən çıxıblar [16].

Hal-hazırda sözlərin alınma prosesi ilə əlaqədar rus dilində bir neçə yanaşı proseslər gedir: sürətli sözlərin (*стрим, абыюзер, донейшен*), inkişaf etmiş, lakin fərqləndirilməyən sinonimiya (*ретро - винтаж, толерантность - терпимость, шейминг - осуждение*), hallanmayan sözlərin kəskin artımı (*хейнмейдвэ* s.). Dilin qeyri-stabil şəraitində dil daşıyıcısı bir çox yeni sözlərin mənalarnı anlamır (*триггер*), vurğunun düzgün qoyuluşunu bilmir (*ои скурсвэ уадискурс*), sözün düzgün yazılışını bilmir (*коронавирусвэ уакороновирус*), kontekstdə düzgün işlənməsini bilmir (можно ли сказать: *начался хаин*). Belə məsələlərin həllində lüğətlərin köməyi əvəz olunmazdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dilçilik ensiklopediyası. Prof. F.Veyşəllinin redaktəsi ilə. 2 cildə. 1 cild. Bakı, «Mütərcim», 2006. 514 s. II cild. Bakı, «Mütərcim», 2008. 528 s.
2. Брусенская Л.А. В чем состоит эволюционный подход к языку? // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. 2012. № 3. С. 149–156.
3. Винокурова Т.Н., Строгань Н.С. Заимствования в английском языке: закономерное развитие языка или его деградация? с.18–22 // Лингвокультурологические особенности иноязычного дискурса [Электронный ресурс]: сборник научных работ / [отв. ред. Т.Н. Винокурова, А.Ю. Жигунов]. Электрон. текст. дан. Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та. 2017. <http://ojs.uo.ru/science/materialy-konferentsiy/2017/Linguistic%20cultural%20features.pdf>
4. Геранина И.Н. О термине «Заимствование» // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. 2008. №10. С. 101–103.
5. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Московский Лингвист, 1993. 309 с.
6. Крысин Л.П. Иноязычные слова в английском языке. Москва, 2006.
7. Кузнецова А.В. Проблемы лингвоэкологии русского языка: норма vs аномалия. с.15–18 // Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты. 2017. № 22-3. Фонд «Русский мир». ФГБОУ ВО «Сочинский государственный университет».
8. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС) / под ред. В.И. Ярэной. М., Директмедиа Паблшинг, 2008. 5987 с.
9. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982. 152 с.
10. Пылаева Е.М. К вопросу об эволютивистике в свете современных эволюционных исследований // Культура и образование. – 2014. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vestnikrzi.ru/2014/02/136>.
11. Шенелева Е.В. Влияние скандинавских заимствований на формирование современного английского языка // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. – 2007. № 7. С. 181–183.
12. Haugen E. The ecology of language: Essays by E. Haugen / Stanford, CA: Stanford University Press / Originally published in W. Bright (Ed.), 1966. – P. 159–190.

13. Vorozhitova A.A., Issina G.I. Systemness of terminological triads "mentality – mindset – mental space", "concept – text concept – discourse concept": linguo-rhetoric aspect // European Researcher. – 2013. – № 4-3 (47). – С. 1014-1018.
14. MacMillan, 2002. p. 868. MacmillanEnglishDictionary.Oxford: MacmillanEducation, 2002.
15. <https://ria.ru/20200221/1565034970.html> дата обращения: 29/11/2020
16. <https://ria.ru/20200523/1571872417.html> дата обращения: 29/11/2020

Аçar sözlər: alınma söz, sözlərin növü, alınma sözlərin təsnifi, sözlərin ekstralingvistik səbəbləri, dilin mühafizəsi.

Ключевые слова: заимствования, виды заимствованных слов, классификации заимствованных слов, экстралингвистические причины заимствования, охрана языка.

Key words: borrowings, kind of borrowing words, the classification of borrowings, extralinguistic causes of these words, the security of language.

İngilis, rus və Azərbaycan dillərində sözlərin növü və linqvoekologiya məsələsi

Xülasə:

İngilis və rus dilləri dünyada ən geniş yayılmış dillərdəndir. Sözlərin alınma məsələsi hər zaman aktual olaraq qalır, çünki ölkələr arasında fəal siyasi, ictimai və mədəni qarşılıqlı əlaqə və qloballaşma prosesi gedir. Hazırkı məqalədə alınma sözlər dillərarası qarşılıqlı təsirin və yeni leksika sahəsində nominasiya üsullarından birinin nəticəsi kimi, qəbul edilən dildə hazır formada işlənməsini xarici dilin təsiri ilə şərtlənən və leksik-semantik səviyyə (leksik-frazeoloji səviyyə) vahidi kimi başa düşülür. *Sözün həqiqi mənasında alınmalar* aşağıdakı qruplara bölünür: *varvarizm, transliterasiya*, da mənadə alınmalar, *beynəlmiləl sözlər*. S.V. Qrinyovun alınma sözlərinə dair təsnifatı təqdim edilir.

Leksik alınma prosesinin *mədəni aspekti* də vacib məsələlərdən biridir. Müasir rus nitqində alınma qarqon ifadələri və söyüşlər (invektivlər) həddindən artıq çox işlənməyə meyl edir, bu isə ümumi nitq mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Виды заимствованных слов в английском, русском и азербайджанском языках и вопрос о лингвоэкологии языка

Резюме:

Английский и русский языки являются самыми распространёнными языками мира. Проблема заимствования всегда актуальна, поскольку между странами всегда имеются активные взаимосвязанные политические, общественные и культурные отношения; идет процесс глобализации. В настоящей диссертации заимствование понимается как результат межъязыкового взаимодействия и результат действия одного из способов номинации в сфере новой лексики, как единица лексико-семантического уровня (лексико-фразеологического уровня), появление которой в принимающем языке в готовом виде обусловлено иноязычным влиянием. Заимствованные слова в собственном смысле этого слова делятся на: *варваризмы, транслитерация, заимствованные слова в узком понимании, интернационализмы*. В статье приводится классификация заимствованных слов С.В. Гринёва.

Культурный аспект процесса лексического заимствования также является одним из важных предметов исследования. В современной русской речи заимствованные жаргонизмы и инвективы стали употребляться намного чаще, в результате этого общий уровень культуры речи намного снизился.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova